

Анчо Калоянов

НЕСТИНАРИТЕ (ОГНЕИГРАЧИТЕ) ОТ СТРАНДЖА — НАСЛЕДНИЦИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ШАМАНИ

Играта на нестинарите (с боси ходила върху глееща жарава) е била позната в миналото само на двадесетина села в Странджа. Отрано е събудила любопитството на изследвачите и почти се е превърнала в емблематичен знак за българския обреден фолклор. И днес, когато играта върху огън отдавна не е обред, а само зрелище по курортите на Черно море, тя предизвиква удивление. В „Почивка в Арко Ирис“ на Димитър Димов един българин, капитан Естанислао Браво, гордо заявява на испанката дона Инес: „В моята родина жените играят върху огън...“. Впрочем по своята странност и усамотеност сред традициите на европейските народи нашето нестинарство може да бъде сравнявано само с испанската корида, в която изпитанието при ритуалното убиване на бика от тореадора също изисква „сега“ и „тук“, „в часа на истината“.

Все тъй с белега на нещо „сврѣх“ е означена играта на нестинарите в нашата народоука. Проучвана е от Михаил Арнаудов — най-авторитетния български фолклорист. Тя е неговата първа и последна любов в теренните му изследвания, продължили две десетилетия, и единственият обред, който той е видял на живо и описал свидетелски през 1933 г. (още след първата си студия върху нестинарството отпреди войните той е сравнен с Веселовски в славистиката). Стотиците собствени страници върху нестинарството той предпазливо ще обобщи в едно „забележаване“ в „Екстаза и мистика“¹: „Думата нестинари не е българска, а гръцка: тя иде от естиа, средновековното нистиа, което значи огън и огнище. „Нестинари“ са, значи, огнеиграчите. А играе се в огъня, за да се изпроси плодородие и здраве и за да се получат пророчески дарби, с помощта на които може да се гадае и лекува. Нестинарят е жрец и магьосник, пророк и лекар и играта в огъня е доказателство за неговия екстаз, за сношението му с високия дух-покровител. В това отношение нестинарството напомня древнокласически и източни мистерии, гдето култът на едно божество (Митра, Дионис, Адонис и др.) е свързан с литургически и магически обреди, назначени да извикат чудесни „прихващания“ и „пренасания“. Ние знаем твърде близки успоредици към нестинарските игри у някои азиатски секти, гдето и досега

се практикува танец в огъня и пророческо вдъхновение. И ако всички предположения не ни лъжат, навярно от Азия идат и първите нестинари, заседнали в глухите краища между Странджа и Черно море". Така според именития си изследвач нестинарството в Странджа е „донесено отвън", „внос" от Азия в „глухи краища", чуждо е на родната традиция и смисълът му остава до голяма степен тъмен. Трябва да признаем обаче, че макар да не нарича нестинарите шамани, Михаил Арнаудов се досеща, че именно шаманизмът е ключ към гатанката, която то задава на изследвачите, и сравнява сибирския шаман при свещенодействие с „българския нестинар, способен да се пренася на оня свят и да носи вести от мъртвите". Той разглежда виденията на нестинарите, пред които „застава като жив образът на светеца-покровител, най-често св. Константин", като следствие от потапянето на душите им в преизподнята („пътуването в отвъдния свят") и ги успоредява на първо място с виденията на шаманите.

По обясними причини Михаил Арнаудов не смята българите от времето преди покръстването за шаманисти и поради това не допуска, че нестинарството може да е и оцелял в „глухите краища" до нашия век шамански обред. Но приемем ли, че шаманството им е било познато, и то като самостоятелно явление (система), ние ще можем да направим опит да присвоим нестинарството и в лоното на българската култура да го съотнесем с явления, които да го доизяснят. От друга страна, една убедителна реконструкция на първоначалното му значение и място на разпространение ще ни позволи да имаме под ръка „живо" шаманство, което не само ще потвърди наличието му у българите в ранното средновековие, но ще ни послужи за ключ към нови теми, неразпознати досега като шаманско наследство.

Празничният календар на нестинарите. Събраните факти за нестинарството не са подлагани на нов прочит. Не са систематизирани и сведенията за времето и пространството (хронотопа) на играта върху огън, а тъкмо те най-безпристрастно могат да осигурят разпознаването ѝ.

Според най-ранните сведения отпреди Освобождението нестинарските села нямали празници и работели в неделя², но с особена обредност празнували деня на св. Константин (21 май) и Рождество на Иван Предтеча, или св. Еньо (24 юни). Сетнешните описания прибавят още три важни празника в календара на самите нестинари в Ургари. В деня на св. Иван (7 януари) те се събирали в „столнината" на св. Константин, наричана още „черквица" или „конак", където обядвали с донесените си гозби. Значимостта на втория празник — нощното обхождане на къщите срещу Атанасовден (18 януари) или Ихтима (20 януари), когато записвали новите нестинари, се определя от факта, че шествието се придружава от „светия тъпан" от столнината, както в деня на св. Константин. В деня на св. Илия (20 юли) с нестинарската икона на светеца нестинарите ходели на неговото аязмо, пак играели, но без огън (огнеиграчите казвали, че при игра „св. Илия върви отпреде им и гаси огъня").

Доколкото устойчивата представа у българите за св. Иван като кум е унас-

ледена от шаманизма, и двата му дни — летният и зимният, са на почит у нестинарите. Но кое обвързва другите два празника от календара на нестинарите — Атанасовден (18 януари) и Илинден (20 юли)? Те са крайните граници на период, който обхваща 183 дни — едно полугодие, и издават присъствието на някакъв календар. Същевременно те разполовяват полугодията, маркирани от Гергьовден и Димитровден, чиято астрономическа основа е кръговратът на съзвездието Плеяди. В началото на ноември Плеядите се намират най-високо („горе“) на звездното небе в полунощ, а съответно шест месеца по-рано, през средата на май, те са най-ниско („долу“) — всъщност от Гергьовден до Летен Тодоровден те отсъствуват от звездното небе. В средата на периода, когато са „долу“, е и играта върху огън, прикрепена при християнизацията към празника на Константин и Елена. А тъй като нестинарският календар е звезден, не само за нея, но и за шествието на Атанасовден е предпочитана нощта.

„Завардената земя“ на нестинарските села. В архаичните култури времето и пространството взаимно се определят и допълват, а това ще рече, че подредбата на празниците в календара е свързана с усвояването на землището (означаването на среда и покрайнина в него, именуването на обектите му). Доколкото календарът на нестинарите зависи от кръговрата на съзвездието Плеяди, землището на нестинарските села се мисли в облика на кръг. Този кръг изисква център, през който по време на играта върху огъня преминава световната ос, за да свърже Небе, Земя и Преизподня (именно по нея нестинарите се „пренасят“ в „отвъдните светове“).

Съзвездието Плеяди е познато у българите под името Стожери и очевидно е играело ролята на временна ос в строго определени дни на годината. През ноември, когато е „горе“, то съединява Небе и Земя, а през май, когато е „долу“ — Земя и Преизподня. Зримият образ на прохода към преизподнята е кладенецът. Именно звездният календар на нестинарите и ролята на Плеядите като „стожери“ проясняват голямото значение на „аязмото“ на св. Константин (самото „аязмо“ е извор-кладенец, чиято вода се пие за здраве в деня на светеца, а през останалото време от годината е захлупен с капак).

Жаравата, върху която играят нестинарите, е разстлана в кръг — „като гумно“; кръгла е оградата на „аязмото“ на светеца; елипсовидно е мястото за „курбана“ в негова чест. По време на празника около тях се играе хоро в кръг или се обхождат бързешком. Смесът на защитния обход в кръг е опазен в преданието за Хасекията (Ясекията), в която са заселени двадесетината нестинарски села. Смята се, че името идва от „хас“, феодално владение в Османската империя, или от „ясак“, забранено, завардено място. Спомен за „завардената земя“ на нестинарските села мотивира името, което е сравнително ново, но привилегиите, по всичко личи, при османското нашествие са само потвърдени. Според това предание владетелката на Урдовиза, градище на брега на Черно море (дн. Китен), била едногърда и когато османците го превзели, те разселили жителите му върху толкова земя, освободена от данъци, колкото е могъл да

обходи ат (жребец) за едно денонощие. Бившите поданици на едногърдата владетелка се изхитрили и вместо един подготвили за изпитанието дванадесет жребци, последният от които не достигнал градището Урдовиза и „пукнал на Атлиман“ (Залив на жребца). Двете страни — новите владетели и привилегированите им подвластни поданици — сключили договор. Според договора, ако го наруши българин, трябвало да кусне от кучка с девет кученца, ако го наруши турчин — от свиня с девет прасенца³. Както се вижда, преданието е историзиран „спомен“ от старинни обреди за придобиване (или възобновяване) на правото на власт над земя, познати в Европа дори през средновековието. В българския фолклор тези обреди оставили следи в обредни песни и в предания. В едни от тях обходът се прикрепва календарно към ноемврийските Вълчи празници (например в преданието от с. Стеблео, Дебърско, от сборника на Кузман Шапкарев), а в други — към месец май (до нашия век в с. Пчеларово, Хасковско, е запазен обред, при който двама мъже обхождат границите на землището на празника Боже име на 19 май). И в двата случая обаче обходите в кръг следват най-високото и най-ниското положение на съзвездието Плеяди, т. е. то мотивира обреда в качеството си на космически „стожер“.

При историзацията на „спомена“ за ритуалния обход в кръг някои съставки в текста на преданието останали немотивирани или пък не могли да се съгласуват помежду си плътно. Например едногърдата владетелка на Урдовиза стои като пришит герой, затова трябва да приемем, че тя е заменената от историческите нашественици „друга“ страна на договора с новозаселниците и че многогърдите „свиня“ и „кучка“ са нейните обредни животни (а тя — богиня). Едногърдата богиня е владетелката на защитената в кръг земя, която легитимира правата си на власт над нея на притежателите на дванадесетте жребца. Според една песен от Ургари при недостигнали като практика обреди в първата бразда се жертвопринася кучка, заменяща човешка жертва, и тя е предназначена за богинята, владетелка на земята. „Хитростта“ на заселниците при приготвянето на дванадесет жребци вместо един загатва за времето на обхода — началото на дванадесетмесечен или дванадесетгодишен цикъл, в началото на който бива принасян в жертва жребец. Тъкмо по тази причина в преданието жребецът „пуква“ на Атлиман, без да сключи кръга. Видимо е противоречието между преданието и обреда, в който сключването на кръга е основно изискване. В митовете и обредите на индоевропейците съществува „кон-космос“, при жертвопринасянето на който се подновява вселенският ритъм (той е равнозначен на цикъл време и на Вселената). Изследвачите са забелязали, че у римляните под името „октомврийски кон“⁴ той заменя човешка жертва и може би заменя своя ездач, който в преданието за Хасекията не се упоменава, но е бил сам владетелят или негов субститут. В случая „завардената земя“ е освободената от данъци, привилегирована земя на голямо култово средище, което при християнизацията е било посветено на цар Константин и неговата майка Елена.

Голямата неделя за аязмото Влахово. В календара на нестинарите има

още един празник — неделята преди деня на св. Константин. Нарича се Голямата неделя. Определя се още като третата неделя на „Костадиновия месец” (в първия ден на май нестинарите изписвали кръст с говежди тор на входните врати на къщите си).

На Голямата неделя от всички нестинарски села отивали на аязмото Влахово, където ставал голям сбор — кладели огън и върху жаравата му играели нестинари. Аязмото принадлежало на разореното село Припор, за което има предание, че „било от латинско време”⁵ и че нестинарството по селата е дошло от него. И тук се знае за доброволната жертва на елен, който сам идвал от гората в деня на аязмото, но веднъж се забавил, без да откъдне бил заклан и оттогава не се е появил вече, поради което го заменили с шиле. От времето на появата на елена останало и името на аязмото — Влахово, което според легендата идва от „влахи” и „значи по гръцки рогач”, но както бележи под линия Михаил Арнаудов, то се осмисля така по народна етимология⁶.

Ако тази е мнима, коя е истинската етимология на името Влахово? Опора при издирването ще намерим в примерите, където същата легенда за доброволната жертва на елен мотивира имената на т. нар. „еленски църкви”, които не са нищо друго освен по-сетнешно преосмисляне на даденото им при християнизацията име „елински църкви” (до началото на миналия век е било известно, че „капище” означава „елинска църква”). В нашия случай неразбираемото по-късно Влѣхово, култово средище с жреци-влѣхви, било заменено с Влахово и осмислено по принципите на народната етимология с думата за елен в гръцкия език.

Изворът-кладенец Влахово бележи в деня на Голямата неделя центъра на кръга, в който е „завардената земя” на култовото средище. Третата неделя през месец май най-рано може да бъде на 15, когато съзвездие Пляди-Власци наистина се намира „най-долу”. Това обстоятелство е от изключително значение за разкриване семантиката на нестинарството. Именно по създадената ос между двете едноименни крайни точки Влахово и Власците огнеиграчите могат да слязат при „пренасянето” в Преизподнята — в „часа на истината”, когато светва зелената светлина по световната ос.

Но играта върху огън на аязмото Влахово през Голямата неделя не се намира под покровителството на св. Константин и изборът ѝ, освен астрономически, трябва да е обусловен в празничния календар и по други причини. Тя ще да е началото на седмицата преди Петдесетница (при най-ранна дата за Великден 25 март, посочена от Константин Преславски в „Историкиите”). Седмицата преди Петдесетница е известна под името Русалска неделя — тогава болните преспиват на росенови поляни, русалии-калушари обхождат селата и лекуват, вярва се, че тогава душите на мъртвите се завръщат в отвъдния свят след разпуса им на Великден.

Аязмото Влахово е останало неописано от Михаил Арнаудов. Около него би следвало да има (също като в Сакар) „Квачка” — своеобразна „звездна кар-

та” на съзвездието Бик, в което мястото на Плеядите да е отбелязано с по-голям отвор за реалния стожер при астрономическите наблюдения на жреците-влъхви⁷. „Звездният Бик” задава и появата на бик в пророчествата на нестинарските — обречен някога от цар Костадин на св. Елена, залогът трябва да бъде заплатен от новия, „иначе ще стане това, което не е ставало”⁸. Навярно „звездният бик” е моделиран и върху златните купи с бичи глави в съкровището от Наги Сент Миклош.

Все пак, ако аязмото Влахово е било голямо и известно култово средище по времето на езичеството, то трябва да е оставило следи във фолклора на Странджа. В една песен се споменава „трипорски стихъ”, стопан-покровител на р. Велека край изчезналото село Припор (Трипори)⁹, а в друга песен край становито камене и змейово кладенче се появява овчар с гуна до земя, под която има лири, и щом те зазвънят, гората се люлее и белее¹⁰. „Разлюляването” и „побеляването” на гората издават някогашната вяра в магическата сила на древата на шамана, която е окичена защитно със звънчета, за да го предпази при слизането му в кладенеца (в Преизподнята). В песента, записана в наши дни, тази вяра се е превърнала в поетически похват (фантастично-влъшебното), както и фигурата на шамана-влъхва е приела облика на овчар (под влияние на представата за власите-пастири). Вариантите на песента имат твърде красноречиво начало: „Сбор се сбира на Камен, на змейново кладенче, сутрин рано в неделя...”. В продължението змеят оставя китка росен на изпълнителите на песента, т. е. на участниците в сбора-обред на Камен, които с нея трябва да наросят („да наросим”) слънцето и месеца, за да изгряват и да залязват. Твърде много подробности от песента се съгласуват с известното ни за Голямата неделя на аязмото-кладенче на Влахово — сборът в неделя по „росеново” и „русалско” време, споменаването на слънце и месец, които се съотнасят към цар Константин и майка му Елена според светогорски шампи от Възраждането. Ще припомним, че в митичната песен за мома, любена от змей, образът на странния жених унаследява чертите на духа покровител на бъдещата шаманка и че в такъв случай фолклорният покровител на огнеиграчите на Влахово се мисли в облика на змея, комуто принадлежи и кладенчето (и който е „трипорски стихъ”).

„Села без гробища”. Пак Славейков, като иска да каже, че населението на нестинарските села се различава от околните, привежда мълвата, че те нямат гробища, защото изгарят мъртвите¹¹. Мълвата ползува клишето „село без гробища” за означаване на „блажено място”, където смъртта не е позната, но причината отвежда към езическите погребални обреди с трупозгаряне. Може би и в този случай се среща с историзиран спомен от стари обреди, запазени поради наличието на култовото средище Влахово. По-надеждни са сведенията на Славейков за междинното място — между българи и гърци, на населението от нестинарските села, което те заемат по език и носия (той има предвид Кости и Бродилово, които, както и Ургари, се смятат за издънки на изчезналото село Припори, но са по-близо до морето). Като имаме предвид, че в селищата, кои-

то са били близо до крайморските гръцки колонии, гърчеченето на част от българите е продължило до края на XIX в. (а Странджа остава вън от територията на българската държава чак до Балканската война), може да се мисли, че „смесеният език“ и „смесената носия“ по времето на „свидетеля“ Славейков бележат напреднал процес на гърчечене, толкова повече че нестинарските села били на прицел от страна на властта и на созополския владика, който правил опити да забрани обичая (той просъществувал по някои места като криптонестинарство).

Евангелизирането на този затътен край през Възраждането протекло като двубой между езическото нестинарство и гръцкото духовенство, което наложило погърчването на Кости и Бродилово. Думата, с която се означават огнеиграчите, не е самоназвание, а принадлежи на странични наблюдатели (на гонителите). Нейна съответка е навярно „ургари“, дала името на запазило българското си самосъзнание трето село-издънка на Припор—Ургари. От културно-просветни дейци от началото на нашия век то се преименува във Вулгари (дн. Българи). В своя сборник с пословици и характерни думи Славейков пояснява „ургия“ с ругателния израз „ургия проклета“¹².

„Проклетите ургари“, познати от средата на миналия век под името нестинари, са самоизолирали се в „глухите краища“ или пък отлъчени от църквата почитатели на играта върху огън, която наследили от шаманите-вълхви в култовото средище Влахово. При християнизацията на празничния календар тя била поставена под покровителството на равноапостолиите Константин и Елена и от дело на специално подготвени лица се превърнала във фолклорен обред (все пак както шаманите, и нестинарите били по род и по предразположение).

Накъде се е запътил конникът от Мадара? До времето, когато Михаил Арнаудов изследва нестинарството, играта върху огън била засвидетелствувана у „някои азиатски секти“, но напоследък стана известно, че и тувинските шамани в миналото са свещенодействували около големи огньове, чиито пламъци те гасели с боси нозе или пък ходели по жаравата им. И ако става несъмнено от досегашното изложение, че нестинарството е „наше“ и е остатък от обреди на българското шаманство, тогава защо то се е съхранило само в Странджа („глухи“ могат да бъдат назовани с основание и други краища на българските земи)? Може би защото шаманската игра върху огън е била строго определена по място в идеологията на езическа България, т. е. мястото ѝ е било единствено още тогава — през VIII — IX в.

Уникалността на култовото средище Влахово в Странджа предполага един строго спазван модел на пространството, зададен от шаманската митология и наложен всеобхватно върху отвоюваното землище (в процеса на етничното му усвояване), в който всяко място е единствено, определено точно в координатната мрежа на четирите основни посоки на света. В сравнение с днешните ни представи за отечеството, добити от географската карта, разликата е значителна. Докато за нас посоките на света са равнопоставени (неутрални), за бълга-

рите-езичници са имали различно значение, защото са били съотносими с годишните времена: изток — пролет, юг — лято, север — зима. Те поделяли усвоеното землище в четири сектора, които получавали характеристиката (положителна, отрицателна или неутрална) според потенцията на слънцето в четирите сезона, а в центъра му се намирала столицата Плиска. Владетелят в нея е персонифицирал единството между време и пространство както в други традиции, затова в началото на годината (или в определени дни от четирите годишни времена) извършвал ритуален обход в кръг, следвайки посоката на движение на слънцето (или „гостувал” в четирите представителни центъра). Разбира се, пътуването или гостуването е можело да бъде и мнимо — символично, само разказ-идеологема.

Показателно е, че Плиска е имала и своеобразен титул — Слънцеград¹³, а спрямо нея в крайните точки на т. нар. „вътрешна област” по четирите посоки на света са разположени „маркери” (стратегически укрепени градища-лагери или култови средища). На изток от Плиска, на брега на Черно море, е Калиакра — в крепостните ѝ стени са били вградени релефи с изображения на шамани и орли, а в околностите ѝ са открити много езически жертвеници („шарапташи”). На запад, на същото разстояние, на което се намира Калиакра от Плиска, е разположено землено укрепление (аул), близо до град Бяла (в „степния” модел на пространството западната посока се означава с бял цвят). Представителният център на север запазил своето значение и след покръстването, когато столицата се преместила в Преслав („приелия славата”), тъй като на брега на Дунав се появява Преславец („малък” Преслав). Повечето изследвачи допускат, че така се е наричала голямата старобългарска крепост на острова до Силистра със „слънчевото” име Пъкуюл луй Соаре (Пъкълът на слънцето). Щом Плиска е имала титул Слънцеград, именно по тази причина разположеният почти на север от нея дунавски остров е могъл да получи това странно име. Ще отбележим, че в езическата епоха „пъкъл” и „рай” са били синоними при означаването на „отвъдния свят”, а в жетварски песни слънцето е Райко, защото вече е „отвъдно”, в период на упадък (или временно мъртво). От приведените съображения следва, че когато езическата Плиска била заменена с християнския Преслав, „Малката” Плиска на север била само преименувана в Преславец.

Най-малко податки притежаваме днес за южния представителен център на столицата Плиска. Приблизително в оста север — юг и симетрично на Дръстър с острова до него се намират Дебелт и проходът Демир капия (Железни врата) в Странджа. В модела за етничното усвояване на землището топонимът Демир капия (Железни врата) отбелязва „входа” към него. Планината Странджа с Демир капия не влизала в границите на езическа България, тя била „отвъд” и контактите (търговски и дипломатически) между българи и византийци са се осъществявали в крепостта Дебелт близо до Бургас. Но тъкмо тази „отвъдност” (по-скоро планината била *ничия*) от светското пространство би могла да „назначи” Странджа за „свещена планина”, която, като се намирала на

юг, съответно е била и „горе“ (у българите „свещената планина“ е винаги на юг от центъра — Мадара е на юг от Плиска, Света гора Атонска е на юг от Пирин, Света гора Търновска е на юг от Царевец).

Новият прочит на сведенията за нестинарството ни доведе до предположението, че делта на „пътуването“ на конника от Мадара е култовото средище Влахово в „свещената планина“ Странджа. Смята се, че на релефа е представен обобщеният образ на български владетел от езическата епоха. При християнизацията неговата иконография се е сляла с иконографията на цар Костадин, установена с помощта на няколко клишета от езическото наследство на Балканиите — богинята майка-земя и нейният син-слънце, умиращият и възкръсващ бог, посеченият цар на крониите (сатурналиите). Първият християнски император „дал“ името си за образа на идеалния владетел, означил не само „начало“ на християнската епоха, но и „край“, защото последният, единайсти, византийски император със същото име бил посечен от турците при завладяването на Цариград през 1453 г. Историческите обстоятелства само усилили предсказателността на мита за него, но превръщайки го в лесна плячка на клишето за смъртта на царя на крониите в края на годината (и неговото възкръсване), го направили удобен за календарната митология, която осигурявала мирогледната основа на множество обреди. Ето защо и при нестинарската игра върху огън, прикрепена към определена дата в годишния кръговрат, ние се срещаме с този образ в ролята на покровител.

Препрочитайки Михаил Арнаудов, ще тръгнем от твърдението му, че при играта върху жарава пред нестинарите „застава като жив образът на светеца покровител, най-често св. Константин“. Запитана как ѝ се явява св. Константин, една от нестинарките отговаря: „Свети Константин върви пред мене и ръси огъня: и аз играя и не усещам никаква болка“ (а в единствената кратичка песен при нестинарите е фиксирана същата представа: „милият св. Константин и милата св. Елена студна вода носеха“¹⁴). Легендата от Ургари представя обаче двамата не като майка и син, а като помощници на Бога (посредници между него и хората), които единствени сред най-хубавите юноши и най-хубавите девойки преминали успешно изпитанието за „свой“ с игра върху огън¹⁵. По същество това е етиологична легенда за обряда — потеклото му го мотивира като повторение на посвещението на призованите от св. Константин за ролята на посредници и помощници на Бога, каквито са Константин и Елена. Играта върху огън е проверка на възможностите им да бъдат „прихващани“, за да се „пренесат“ в Преизподнята по космическата ос между Влахово и Власците, откъдето да се завърнат с пророчески и лечителски дарби.

Преди покръстването покровител на огнеиграчите-шамани в култовото средище Влахово в Странджа, чийто сбор ставал в средата на май, е бил „конникът от Мадара“ (сред притчите на Славейков, излезли от печат, преди да е открита Плиска, а следователно и значението на Мадара, срещаме израза „сбор като в Мадара“ с пояснението „село край Шумен“). Митичното име на Владете-

ля на българите от езическата епоха е „стомогилният цар Слав” („Български апокрифен летопис”) и Волх („Повесть временных лет”). Двамата варианта (Слав и Волх) са в анаграматична и смислова връзка, обусловена от представата за шамана-певец. Когато шаманизмът става държавна идеология, обожественият владетел е и велик шаман, който за благо на своите поданици е длъжен да „пътува” между небето и земята в определени дни от годината. Но „горе” (Небето) е същевременно „юг” („свещената планина” в усвоеното землище) и „лято” (в календара), а доколкото в шаманските традиции Небето температурно се окачествява с „жар” (Преизподнята — с „мраз”), дотолкова и обредът, който се извършва с участието или под покровителството на Владетеля (цар Слав или Волх), е огнен. Тъкмо и затова мястото му е единствено — в Странджа, в култовото средище Влахово. Във фолклора на българите то ще остави следи в мотива „изгарянето на Света гора”, а възприемник на Великия влхва ще бъде Петър Болярин, комуто паун ще донесе вестта, че е чакан гост.

„Тревога и страхопочитание” дори у Михаил Арнаудов. В очерка си „При нестинарите в Странджа. Впечатления и материали от едно пътуване в 1933 година”¹⁶ Михаил Арнаудов признава: „Към всички подбуди от научно естество, които бяха доста силни, за да ме накарат да приема една трудна екскурзия, идваше и горещото ми желание да преживея по-отблизо цялата атмосфера на култовата старина”. А тъй като нестинарството по това време е било на изчезване, той е гледал с очите на „последен свидетел” — жадно, трепетно и със сърце. Следващите редове принадлежат сякаш на един непознат Михаил Арнаудов, който иска да остане „трезв наблюдател”, но и него обземат „тревога и страхопочитание” при първия му досег с екстаза на нестинарките:

„Щом писна гайдата и гръмна тъпанът — те засвириха особената нестинарска мелодия с някакъв бърз, шеметен ритъм, — в тая душна от тамяна и свещите тъмна обстановка настъпи нещо съвсем необикновено, което смая всички ни. Сдържаното вълнение, тихото богомолско настроение на нестинарките изведнъж, като по магичен знак, се замени с едно страстно избухване, което хвърли в ужас околните, било селяни, запознати вече с този род мистични прихващания, било граждани, слисани и смутени от всичко неочаквано. Най-напред, щом се засвири, баба Нуна, цяла разтреперана, хванала с две ръце една пръстена кадилница, пристъпи към четирите нестинарки и им поднесе да вдъхнат от тамяна. На гайдара и тъпанаря тя извика: „По-силно, по-бързо тъпанът!” Нервната криза и конвулсии на бабата се предадоха сякаш на всички нестинарки. Като електрически ток мина в това затворено място някакъв необичаен вътрешен трепет; тревога и страхопочитание обзеха дори и най-трезвите наблюдатели. Гледката на тая искрена и дълбока религиозна екзалтация смая и покори безусловно всички, съчувствие и удивление се налагаха като естествена реакция, така че по-слабите духом едва издържаха напрегнатата атмосфера. Ясно беше: тук не се касаеше за някаква показна игра, за едно присторено влизане в транс, а за нещо стихийно и неудържимо в душите, в целия организъм, за нещо,

което от верско гледище можеше да се тълкува само като овладяване от свръчовешка сила, като демонично или божествено вдъхновение.

Една от нестинарките, Мария, завладяна първа от внезапния порив, изви-ка тревожно силно, с рязък и проточен глас: „Въъх!“ Възбудена, унесена, тя се затресе и с енергия и в захлас повтори: „Въъх! Въх, въх, въх! Въх, въх!“ Всички наоколо ѝ сториха място. Сякаш някакво болезнено и неудържимо чувство движеше тая жена, която издаваше дълбок и страшен вик, като обезумяла в момента. И под такта на буйната свирня първа тя, след нея и другите нестинарки, в същото афектирано състояние, „прихванати“, започнаха да крещят своето „въх, въх“. Изтръпнали и слисани, всички следяхме единичното танцуване на жените. Те, с ръце на корема отначало и застояли се за миг на едно място, внезапно заиграха буйно и вдигнали ръце нагоре или протегнали ги встрани, „въхкаха“ и тъпчеха наоколо в тесния параклис. Оглушителната свирня и неистовите стонове накараха да изпадне в транс и една нестинарка отвън параклиса. Тя също влезе вътре и захвана да танцува в ритъма на шеметната музика. Другите нестинарки, подскачайки чевръсто в разни посоки, пищяха, размахваха ръце отдолу нагоре и нанавън, като че ще хвърчат; удряха се истерично по бедрата отпред; играеха назад и напред, боси, с полузатворени очи, унесени, страшно побледнели, със страдалчески израз на лицето. Достигнат бе видимо пределът на едно екстатично пренасяне...”

Но времето до същинската игра върху жаравата преминава в тревожно питане ще попречи ли дъждът на чудото в „часа на истината“ и затова думите за него са кратки, като въздишка на облекчение:

„Жаравата, въпреки дъжда, светеше ярко и ясно бе, че играта в нея не би била шега. Когато мъжът привърши работата си (по оформянето на огненото гумно — бел. моя, А. К.), тъпанът и гайдата усилиха свирнята и нестинарките, заградени отвред с дебела стена зрители, които следяха втрещено и мълчаливо сцената, започнаха да играят в жаравата. Гледката беше невероятна, удивлението на всички неописуемо. Тъмнината наоколо, внезапно настъпилата тишина сред това множество, обзето от напрегнато любопитство, хвърляха в трепет и най-спокойните натури. Човек не искаше да вярва на очите си, сякаш някакъв страшен сън се превръщаше в истина...”

Ето и още един шрих към преживяванията на „последния свидетел“, съпричастил и нас към тайнството на българското шаманство — вечерта Михаил Арнаудов, за ургарци „професорът от София“, присяда в „столнината“ на св. Константин на скромна обредна трапеза, на която са само свои:

„Странната черковна обстановка и изживяното преди малко слагаха своя печат върху настроението ни. Запалени вощеници, икони, чинно насядали старци и нестинарки — всичко вдъхваше почуда у гостите извън. Това бе някаква невиджана и своеобразна тайна вечеря и всичко при нея бе изпълнено обредно, религиозно-церемониално.”

Опитвам се да го видя — до Ургари Михаил Арнаудов е стигал и на кон. Сякаш е конникът, който обхожда в кръг земята ни, за да я запази българска. Защо се е завърнал тъкмо при нестинарите от Странджа? С какво се е съпричастил на тази „тайна вечеря“ в столнината на светеца-покровител? Какво е искал да чуе, вече 55-годишен, изповедникът на Яворов и Кирил Христов, събеседникът на Йордан Йовков, та е готов да приседне на разговор с нестинарския векилин дядо Киро или до пророчицата баба Нуна, най-старата нестинарка, лечителка и утешителка на Ургари и селата наоколо.

Може би — „хорът на ангели в дните предишни“. Преди жертвите и покрусите във войните, несправедливия Ньой и „лудата есен“ на 23-та. В онези дни на надежда, че няма да е пришълец-чужденец в родния край на баща си — Тетовско в Македония. Първият му истински досег с фолклора е през лятото на светлата 1912 г. — той е на почивка сред свои роднини в Йовковци, Еленско, и една сутрин на ранина чува песента на жетварки, сякаш е глас свише, на самата природа. И този глас го задължава „да тури в действие“ вече начертания план. За две десетилетия — от първите записани песни от Еленско през 1912 г. до завръщането си при нестинарите през 1933 г., Михаил Арнаудов обхожда отечеството на кръст: от Северна Добруджа до Тетово и от Странджа до Видинско. При нестинарите в Странджа той не само е „последен свидетел“, но затваря и един кръг на дирения, в който остава съхранената традиционна духовна култура на българите. Наистина е конникът от ритуалното видение — той има своя срок и своя облог с глухата за нашите болки и национални въжделения Европа!

На следващата година излизат „Очерки по българския фолклор“ на Михаил Арнаудов. В него има всичко за фолклора и фолклористиката ни. Те са четиво за едно общество, което е осъзнало, че спасението на унизеното ни достойнство е в завръщането към собствената мяра за света. Вече е прозвучала рапсодията „Вардар“ на Панчо Владигеров, прошепнати са „Старопланинските легенди“ от Йордан Йовков, нарисувани са новите икони на българина от Владимир Димитров-Майстора и от Иван Милев. „Очерците“ са поръчани от тях, творците на българското родно изкуство, които вече са проправили пътя на новия интерес към песните и приказките, към обредите и поверията. Опитът да се стигне до корена на нашето дърво, до дъното на кладенеца на нашата памет е същевременно опит да се надникне и „отвъд“, където са „родните сенки с родна реч“. Ето защо екстазът и мистиката у нестинарите се оказват във фокуса на този нов поглед към традицията (нищо, че от гледна точка на тогавашното познание те се смятат за „внос“).

* * *

Академик Михаил Арнаудов живя цял век. Видях го, когато беше 95-годишен...

На един от първите събори по надпяване в Копривщица, сред почти „отвъдните“ със своя знак Любенови поляни, проф. Георги Димов ме „отдели“ от студентите, които беше учил във Великотърновския университет, подаде ми ръка и за да навърже в жива верига паметта и признателността, ме заведе след година на поклонение в дома на своя учител Михаил Арнаудов. Застанах пред него чинно, прилежно бях изчел всички негови студии, очерци и монографии по българския фолклор и бях поел пътя на фолклориста по стъпките му в Еленско — половин век след него записвах същите песни от същите села и колиби. С една дума, Михаил Арнаудов беше мой кумир — няхах въпроси, исках само да го видя. Светлосин, избелял, но все тъй внимателно остър поглед, при това го заварихме в добродушно-жизнерадостно настроение. Бях сравнително млад, вълнувала ме е тайната на дълголетието, задал съм все пак въпрос, който не помня, но отговорът му го съдържа:

— От народа ни. Той има здрав дух. Занимавал съм се дълго с неговите обичаи, песни и приказки. Когато ни четеха присъдата, все „смърт“, „смърт“, „смърт“. Дойде и моят ред — осъдиха ме на доживотен затвор. Казах си — ще има време да поработя!

Поразил ме тъкмо това — когато го съди т. нар. „народен съд“, Михаил Арнаудов е бил вече 67-годишен и все още е жадувал за работа. И то все същата — за опазването на българщината. Ще се появи след време неговото „Вековно наследство“ и в трите тома цяло и неразкъсваемо ще продължи да живее отечеството — от Тетовско до Разградско (в с. Торлак, Разградско, е родена майка му). Все тъй като конника от митичното видение, който има своя срок и своя облог нов с все същата стара Европа. Сега вече, когато го няма, искам да го запитам кое го е крепило от глупавата тълпа, която, насърчавана от наблюдателите на победителите през 1945 г., е крещяла в екстаз „Смърт за виновниците!“ Може би все пак баба Нуна му е прошепнала нещо твърде важно. Тогава, през лятото на 1933 година. На него, „последния“ свидетел на нестинарството.

БЕЛЕЖКИ

¹ М. Арнаудов. Очерци по българския фолклор. Том Втори. С., 1969, (I изд., 1934), с. 385.

² П. Р. С[лавейков]. Нестинарите. — Ден, I, 1875, бр. 11, 21 април, с. 5 — 6 (същото и в: П. Р. Славейков. Съчинения. Том Четвърти, С., 1979, с. 315 — 319).

³ М. Арнаудов. Цит. съч., с. 481 (вж. и: Българско народно творчество. Т. 11. С., 1963, с. 181).

⁴ Мифы народов мира. Т. 1. М., 1980, с. 666.

⁵ М. Арнаудов. Цит. съч., с. 472.

⁶ Пак там, с. 501 — 502.

⁷ Д. Вълчев. Археоастрономическа интерпретация на скалния обект „Квачката“ в Сакар планина.— Интердисциплинарни изследвания. XVIII, 1991, с. 150 — 154.

⁸ М. Арнаудов. Цит. съч., с. 476, 488.

⁹ СБНУ, Т. LVII [Странджански фолклор. Записал Горо Горов]. С., 1983, № 182, с. Заберново.

¹⁰ Пак там, № 111, с. Кюприя (дн. Приморско), до с. Урдовиза (дн. Китен).

¹¹ П. Р. Славейков. Цит. съч.

¹² [П. Р. Славейков]. Български притчи или пословици и характерни думи. Събрани от П. Р. Славейков. Под ред. на акад. М. Арнаудов. С., 1972, (I изд.: 1889 — 1897), с. 512.

¹³ Средновековните български редакции на „Видение Даниилово“ и „Тълкувание Даниилово“ (XI — XII в.) знаят „Каган Михаил от Слънцеград“. — Стара българска литература. Т. 3. С., 1983, с. 66, 69.

¹⁴ М. Арнаудов. Цит. съч., с. 413, 435.

¹⁵ Пак там, с. 435.

¹⁶ Пак там, с. 458 — 470, откъдето са цитатите по-долу.